

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران^۱

ناصر پورحسن^۲ - حامد حاجتی^۳

چکیده

یکی از بحران‌ها و رویدادهای مهم قرن بیستم، تجاوز نظامی عراق علیه ایران بود. این جنگ که به دلایل مختلفی آغاز شد، هشت سال طول کشید. ارتش عراق در مراحل مختلف جنگ، راهبردهای نظامی مختلفی را به کار برد که یکی از آنها، «راهبرد دفاع متحرک» بود. این مقاله به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که راهبرد دفاع متحرک عراق چه تأثیری بر روند جنگ تحمیلی علیه ایران داشت؟ فرضیه پژوهش این گونه صورت بندی شده است، راهبرد نظامی عراق بعد از دفاع ایستا، راهبرد دفاعی-تهاجمی متحرک بود. این راهبرد موجب ابتکار عمل عراق در صحنه میدانی جنگ و مانع انجام عملیات سرنوشت ساز توسط ایران شد و در نهایت به پذیرش قطعنامه توسط ایران منتهی شد. راهبرد دفاع متحرک توسط مستشاران نظامی روس به عراقی‌ها پیشنهاد شد و پس از تصرف فاو توسط ایران در دستورکار عراق قرار گرفت. مواد خام این مقاله با استفاده از اسناد و مدارک جنگ تحمیلی گردآوری و با روش توصیفی-تحلیلی، پردازش شده است.

واژگان کلیدی: دفاع متحرک، جنگ تحمیلی، راهبرد نظامی، ایران، عراق، شوروی

شماره ۱ (۲۸)

سال ۱۰
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۰/۱۰/۱۳
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۳/۱۸
صص: ۱-۱۹

DOI: 10.2783.4999/CSIW.2201.1201.1.28.1

^۱ این مقاله از پروژه‌ای با عنوان «تأثیر راهبردهای نظامی عراق در تطویل جنگ تحمیلی پس از فتح خرمشهر» که توسط باغ موزه دفاع مقدس حمایت شده، استخراج شده است.

^۲ دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه آیت الله بروجردی (ره)، بروجرد، ایران na.pourhassan@abru.ac.ir
^۳ دانش آموخته ارشد علوم سیاسی، دانشگاه آیت الله بروجردی (ره)، بروجرد، ایران hajati313@gmail.com

مقدمه

جنگ در طول تاریخ بشر، یک قاعده کلی بوده و صلح در معنای دقیق آن، استثنا محسوب می‌شود. براین اساس روابط بین‌الملل را می‌توان، دانش جنگیدن و یا جلوگیری از جنگ و برقراری صلح تعریف کرد. جنگ همواره به طرق مختلف بین واحدهای اجتماعی و سیاسی گوناگون، رخ داده و انسان‌ها برای غلبه بر دیگری از راهبردهای مختلفی استفاده کرده‌اند. «هنر جنگ» نوشته سون تزو^۱ نخستین اثر کلاسیک نظامی مکتوب جهان که پیش از میلاد مسیح توسط ژنرال چینی تدوین شد در بردارنده مفاهیم راهبردی است (تزو، ۱۳۶۴) و شیوه‌های مختلفی برای هزیمت دشمن پیشنهاد می‌کرد. در روم و یونان باستان نیز، راهبرد به هنر جنگ اطلاق می‌شد و شامل اعمال تدابیری سرنوشت‌ساز به منظور کسب برتری و شکست دشمن (اسکندری، ۱۳۸۶: ۱۵۴-۱۵۵) تعریف می‌شد. با پیشرفت فناوری به ویژه در عرصه نظامی، جنگ‌ها رو به تکامل گذاشته و دانش نظامی هم دستخوش تغییرات شده است. راهبردهای نظامی که مبتنی بر فناوری‌های نظامی و مدیریت این فناوری‌ها هستند، همواره مرکز ثقل دانش نظامی بوده‌اند. به رغم قدمت مفهوم راهبرد، تدوین راهبرد نظامی به عنوان یک حوزه علمی نتیجه مستقیم عمومی سازی تجربه‌های مربوط به فرماندهی نظامی در دوران آماده‌سازی و اجرای جنگ‌ها در مقیاس استراتژیک در دوران مدرن است (درویشی، ۱۳۸۰: ۸۳).

جنگ عراق علیه ایران از نمونه‌های بارز جنگ کلاسیک در قرن بیستم محسوب می‌شود. حمله عراق به ایران (۱۹۸۰-۱۹۸۸)، یکی از برجسته‌ترین رخدادهای سیاسی نظامی صدسال اخیر ایران و ۵۰ سال اخیر منطقه است (درویشی، ۱۳۹۵: ۷۴). این جنگ از سویه‌های مختلف قابل تحلیل است که یکی از آن‌ها، راهبردهای نظامی طرفین است. ایران و عراق طی هشت سال راهبردهای نظامی مختلفی را به کار گرفتند که بر روند جنگ بسیار تأثیرگذار بود. این مقاله ثقل پژوهشی خود را بر یکی از راهبردهای نظامی عراق یعنی «راهبرد دفاع متحرک»^۲ متمرکز کرده است. در این راستا، سؤال اصلی مقاله عبارت است از؛ راهبرد دفاع متحرک عراق چه تأثیری بر روند جنگ تحمیلی علیه ایران داشت؟ فرضیه مقاله نیز عبارت است از؛ راهبرد دفاع متحرک موجب ابتکار عمل عراق

^۱ Sun Tzu

^۲ Moving defense strategy

در صحنه میدانی و مدیریت زمانی جنگ و مانع انجام عملیات سرنوشت ساز توسط ایران شد و در نهایت به پذیرش قطعنامه توسط ایران منتهی شد. این راهبرد توسط مستشاران نظامی روس در اختیار عراق قرار گرفت. درباره دفاع متحرک عراق پژوهش‌های اندکی وجود دارد. در این ارتباط مقاله‌ای توسط مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ (۱۳۸۳)، تحت عنوان استراتژی دفاع متحرک عراق (اهداف و مقاصد دشمن) منتشر شده که به بررسی اهداف عراق از اتخاذ دفاع متحرک می‌پردازد. در این مقاله مختصر به علل موفقیت این راهبرد و اهداف اشاره شده است. به علاوه در کتاب «تجزیه و تحلیل استراتژی نظامی عراق در جنگ با جمهوری اسلامی ایران» نیز راهبردهای نظامی عراق در جنگ بررسی شده است. مؤلف در این کتاب همه راهبردهای نظامی عراق در طول جنگ را بررسی کرده؛ اما دفاع متحرک را به عنوان یک راهبرد نظامی مستقل و تأثیرگذار بر روند جنگ تحلیل نکرده است (درویشی، ۱۳۹۳). با توجه به اینکه هیچ پژوهش مستقل و عمیقی درباره راهبرد دفاع متحرک عراق در جنگ تحمیلی وجود ندارد، این مقاله را می‌توان نوآوری پژوهشی در این زمینه تلقی کرد. مواد خام این مقاله با استفاده از منابع کتابخانه‌ای دسته اول و اسناد و مدارک جنگ تحمیلی گردآوری و با روش توصیفی - تحلیلی، پردازش شده است. با توجه به اینکه جنگ تحمیلی، بخش جدایی ناپذیر انقلاب اسلامی است که هزینه‌های بسیار فراوانی بر جای گذاشته است، کندوکاو علمی درباره آن از ضرورت‌های جامعه علمی است.

۱ - چارچوب نظری: راهبرد دفاع متحرک

عراق در طول جنگ تحمیلی، راهبردهای نظامی مختلفی را به کار گرفت. با توجه به تعیین کنندگی راهبرد دفاع متحرک، در این مقاله راهبرد مذکور، چارچوب نظری برای پردازش فرضیه خواهد بود. راهبردهای نظامی را می‌توان به طور کلی به دفاعی و تهاجمی تقسیم کرد. راهبرد دفاع ایستا^۱ به معنی دفاع ثابت و بدون تحرک به منظور وارد کردن صدمات به دشمن در یک جای ثابت از طریق ایجاد موانع و استحکامات برای جلوگیری از هجوم و ناکامی رقیب است. در این نوع دفاع، حمله به دشمن از یک موضع که دشمن اقدام به حمله می‌کند، انجام می‌شود. منظور از عمل بدون تحرک در دفاع ایستا، اقدامی است که در آن تحرک سریع یگان برای حمله نظامی به منظور وارد

^۱ Static defense strategy

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

کردن خسارات زیاد به دشمن و کاهش تمرکز دشمن در یک موضع و پراکندگی نیروهای دشمن از یک هدف به دلایل مختلفی از جمله عدم امکان این عمل یا عدم توانایی انجام نمی‌شود. در واقع این نوع دفاع زمانی است که توان تهاجمی از نیروهای مدافع به دلایل مختلف سلب شده است. این راهبرد دفاعی باعث می‌شود نیروهای نظامی تا زمانی که بتوانند قدرت لازم برای حمله را به دست آورند، از مواضع خود دفاع کنند. همچنین این راهبرد باعث خنثی سازی حمله دشمن، خرید زمان، صرفه جویی در نیروهای نظامی و خنثی کردن توسعه شرایط مطلوب برای عملیات های تهاجمی دشمن می‌شود (globalsecurity.org.ch.8). هدف هر راهبرد دفاعی ایجاد و فراهم کردن شرایط برای یک ضدحمله است تا نیروهای نظامی بتوانند ابتکار عمل در عرصه نبرد را دوباره به دست بگیرند. بدین منظور فرماندهان نظامی برای خرید زمان، حفظ زمین، تسهیل برای اجرای عملیات های دیگر، مشغول کردن و تهدید دشمن و یا از بین بردن منابع دشمن به دفاع از جمله دفاع ایستا روی می‌آورند. هدف اصلی این نوع دفاع شکست حملات دشمن به منظور تثبیت یا حفظ شرایط موجود به منظور دستیابی به شرایط مطلوب در آینده است (globalsecurity.org.ch.10). برخی از ویژگی های دفاع ایستا عبارت‌اند از؛ استفاده گسترده از پیاده نظام، ایجاد استحکامات از جمله سیم خاردار (چیدری، ۱۳۹۳: ۱۷۷)، ایجاد کانال، افزایش وسعت خطوط دفاعی، احداث دیدبانی، دور کردن قوای زرهی از خط مقدم، استفاده از توپخانه و یگان زرهی (ازغندی و روشندل، ۱۳۹۲: ۱۵۹) و عمق دادن به مواضع (اسناد و گزارش‌ها، ۱۳۸۸: ۱۲۴).

اصول و مؤلفه‌های راهبرد دفاع متحرک با ایستا بسیار متفاوت است. دفاع متحرک، راهبردی ترکیبی از دفاع و حمله است و پس از به بن بست کشیدن نبردها در دفاع ایستا اتخاذ می‌شود. در واقع این نوع راهبرد به منظور دور کردن نیروهای دشمن از یک موضع و پراکنده کردن قدرت رزمی نیروهای حمله کننده در مواضع مختلف اتخاذ می‌شود. دفاع متحرک، دفاعی است که با تخریب و شکست نیروی دشمن با استفاده از ترکیبی از آتش و مانور، هجوم، دفاع و تأخیر برای شکست دادن حمله دشمن انجام می‌شود (Walters, 1993: 1). در تعریف دیگر، دفاع متحرک عبارت است از دفاع از منطقه‌ای انتخاب شده و دارای عمق مناسب که در خلال آن مهار دشمن به وسیله آتش و مانور انجام شود. بنابراین تعریف، دشمن ابتدا باید مهار و محاصره شود و سپس نابود گردد. دفاع متحرک به سبب داشتن توان حرکت بسیار بالا اتخاذ نمی‌شود، بلکه مخصوص مناطقی است که

دفاع موضعی به طور کلی در آن مناطق مطلوب نباشد (اسناد و گزارش‌ها، ۱۳۸۸: ۱۲۷). دفاع متحرک در جنگ دوم جهانی وارد دکترین نظامی شد. این دفاع که تکامل آن از تجربه آلمان در جنگ دوم جهانی صورت گرفت، به عنوان یک ابزار انعطاف‌پذیر برای غلبه بر دشمن استفاده می‌شد (Walters, 1993: 4). این تجربه حاصل درس‌هایی بود که آلمان در جنگ دوم جهانی در روسیه گرفت. نمونه تاریخی این درس در عملیات «دونباس منستین»^۱ فوریه ۱۹۴۳ بود که نشان داد چگونه اجرای دفاع متحرک می‌تواند منجر به باز پس‌گیری ابتکار عمل و انجام مأموریت شود (globalsecurity.org.ch.10).

هدف اتخاذ این نوع راهبرد نظامی، ترکیبی از نیروهای زرهی و پیاده به منظور ضربه به دشمن است. در این دفاع تجمع نیروها در یک نقطه به وسیله ابزارهای سریع جابه‌جایی، انجام می‌شود و از تجمع ثابت همانند دفاع ایستا ممانعت به عمل می‌آید. این دفاع به مدافعانی در میدان نبرد نیاز دارد که تحرک بیشتری نسبت به مهاجمان داشته باشند و با ترکیب عملیات تهاجمی، دفاعی و تأخیری و با استفاده از فریب نظامی، عمق زمین و آتش و حرکت، مواضع دشمن را آسیب‌پذیر می‌کنند. سریع‌ترین راه برای پیروزی ترکیب یک جنگ کوتاه با حمله است (van creveld, 2014: 59) که این از طریق دفاع متحرک قابل انجام است. تبدیل موضع دفاعی ارتش به حالت تهاجمی؛ اجرای عملیات محدود و پراکنده؛ تقویت و چندلایه کردن مواضع پدافندی؛ استفاده از ظرفیت رزمی کامل؛ شناسایی مناطق مهم و رخنه‌پذیر؛ ارتقای کمی و کیفی توان اطلاعاتی (درویشی، ۱۳۹۳: ۴۲۰-۴۲۸) از جمله ویژگی‌های دفاع متحرک است. در دفاع متحرک هدف اصلی کاهش فشار و تمرکز نیروهای دشمن از یک نقطه و جابه‌جایی سریع یگان از یک نقطه به نقطه دیگر به منظور باز پس‌گیری ابتکار عمل در نبرد است. همچنین ماندن در مواضع دفاعی و حفظ موقعیت با انجام عملیات‌هایی با شدت کم یا متوسط به گونه‌ای نیروها را درگیر کند که نیروهای دشمن فرصت انجام عملیات بزرگ نداشته باشند. در دفاع متحرک بر خلاف دفاع ایستا نفوذ دشمن در خطوط دفاعی مورد پذیرش قرار دارد. این دفاع به علت ماهیتش به سطح آموزش بالایی نسبت به دفاع ایستا که به دلیل دسترسی آسان اتخاذ می‌شود، نیاز دارد.

^۱ Manstein's Donbas Operation

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

به‌طور خلاصه می‌توان مهم‌ترین اهداف دکترین دفاع متحرک را این‌گونه برشمرد: ۱- زمین‌گیر کردن توان تهاجمی یگان‌های دشمن، به‌ویژه جلوگیری از سازماندهی، تجمع یگان‌های دشمن و آمادگی نیروها برای عملیات گسترده آینده و در نهایت، جلوگیری از ادامه جنگ؛ ۲- بدست گرفتن ابتکار عمل در جنگ و تعیین نقطه و نوع نبرد؛ ۳- کسب زمان برای بازسازی و بالا بردن توان رزمی خود؛ ۴- بهره برداری تبلیغاتی و برقراری و حفظ موازنه سیاسی در جنگ؛ ۵- روحیه بخشیدن به ارتش و مردم؛ ۶- جلوگیری از مأیوس شدن دنیا از توانایی ارتش؛ ۷- تضعیف جبهه مهم تسلط شده، برای ضربه زدن به این خط در موقعیت مناسب؛ ۸- تسلط بر سلسله‌ای از نقاط مهم و ترمیم خطوط پدافندی و به‌دست آوردن موقعیت مناسب دید و تیر برای کاستن از اضطراب نیروهای خود و صرفه‌جویی در نیرو و امکانات؛ ۹- گرفتن اسیر برای تبلیغات و همچنین، کسب اطلاعات در مورد خطوط پدافندی، عملیات محدود و گسترده (آرشیو مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۳: ۱۲۶-۱۲۷).

در این دفاع، تحرک بالای یگان نقش اساسی و مهمی را نسبت به دفاع ایستا ایفا می‌کند به‌طوری که مهم‌ترین تفاوت با دفاع ایستا در نظر گرفته می‌شود. این امر باعث می‌شود نیروی حمله‌کننده از مواضع اصلی خود خارج شده و در مواضعی که از طریق دفاع متحرک حمله صورت گرفته به دفاع بپردازند؛ این خود باعث پراکندگی و شکست نیروی حمله‌کننده می‌شود و در این موقعیت یگان‌های دیگر می‌توانند از طریق دفاع متحرک به مواضع اصلی حمله‌کننده که هم‌اکنون توان رزمی کمتری نسبت به قبل دارد، حمله‌ور شده و به نتیجه مطلوب دست پیدا کنند. مهم‌ترین شاخص‌های دفاع متحرک در شکل شماره ۱ آمده است.

شکل شماره ۱: شاخص‌های دفاع متحرک (نویسندگان)

۲- راهبردهای نظامی عراق پیش از دفاع متحرک

حمله نظامی عراق به ایران با تهاجم گسترده زمینی در سه محور شمالی، میانی و جنوبی و نیز حمله هوایی به ۱۹ شهر ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ (سپتامبر ۱۹۸۰) آغاز شد. برخلاف آنچه مقامات سیاسی- نظامی عراقی و حتی نویسندگان معروف عرب در آغاز جنگ ادعا می‌کردند، این جنگ پیشگیرانه و پیشدستانه نبود، بلکه به اعتراف صریح «خاویر پرز دکوئیار»^۱ دبیر کل وقت سازمان ملل، در گزارش ۹ دسامبر ۱۹۹۱ مسؤلیت آغاز جنگ بر عهده عراق بوده و این کشور با بی‌اعتنایی به تمامیت ارضی یک دولت عضو [سازمان ملل] و ممنوعیت کاربرد زور آغازگر جنگ محسوب می‌شود (رمضانی، ۱۳۸۱: ۱۷۳).

با توجه به اینکه هنوز اسناد قابل استنادی در باره شیوه آغاز جنگ عراق به‌دست نیامده، آغاز حمله عراق به ایران از نظر راهبرد نظامی، شفافیت خاصی نداشت. با این وصف راهبرد نظامی عراق را می‌توان، راهبرد جنگ سریع و برق‌آسا نامید که با الگوبرداری از جنگ شش روزه اسرائیل علیه کشورهای عربی در سال ۱۹۶۷، با حمله به فرودگاه‌های مهم ایران آغاز شد. این حمله با ناکامی مواجه شد. مهم‌ترین ادله شکست این راهبرد، انجام عملیات «کمان ۹۹» نیروی هوای ایران تنها یک روز پس از حمله عراق بود. در اول مهر ۱۴۰ فرزند ایران با حمایت ۶۰ فرزند هواپیمای سوخت‌رسان

¹ Xavier Perez Decoyar

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

و رهگیر شکاری، تقریباً همه مناطق صنعتی و نظامی عراق را بمباران کردند (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۳۶-۱۳۷). اگرچه نیروی زمینی ایران در در وضعیت مناسبی نبود، اما فرهنگ استراتژیک ایرانیان و دفاع همه‌جانبه مردم موفقیتی در عرصه زمینی را نسیب عراقی‌ها نکرد. ارتش عراق تنها بیابان‌ها را تصرف می‌کرد و وقتی به شهرها می‌رسید با مقاومت شدید مواجه شد. خرمشهر ۳۴ روز مقاومت کرد و برخلاف برآورد عراقی‌ها، نیروهای نظامی آن‌ها نتوانستند در محور اصلی که استان خوزستان بود، به‌خوبی پیشروی کنند و بیش از یک‌ماه در دروازه‌های آبادان گرفتار شدند. اعلام صدام در روز پنجم جنگ و تعیین شروط چهارگانه (درودیان، ۱۳۸۲، ج ۳: ۵۶) بیش از آنچه نشانه‌ای از موفقیت عراق باشد، نشانه ناکامی راهبردی نظامی آن بود.

با ناکامی راهبرد نظامی تهاجمی که بخشی از آن ناشی از اطلاعات غلط برخی فرماندهان سابق نظامی ایران بود، عراق راهبرد نظامی خود را تغییر داد. دولت عراق با تصرف تنها ۳۰ هزار کیلومتر مربع از قلمرو ایران، در انتظار نتیجه جنگ داخلی و جنگ قدرت در ایران ماند. اما تغییر معادلات سیاسی در ایران پس از برکناری ابوالحسن بنی‌صدر از ریاست جمهوری و فرماندهی کل قوا، در خرداد ۱۳۶۰، معادلات نظامی در جبهه‌های جنگ تغییر کرد و کنترل میدان‌های جنگ در اختیار ایران قرار گرفت. راهبرد نظامی ایران از نبرد متقارن و کلاسیک دوره بنی‌صدر به جنگ نامتقارن تبدیل شد. ایران با ورود نیروهای بسیج مردمی و تغییر سازمان رزم، پس از چند عملیات محدود، سرانجام در بهار ۱۳۶۱، مناطق اشغالی را آزاد کرد.

ایران پس از آزادی خرمشهر، به دلیل آن‌که عراق و جامعه بین‌المللی حاضر نشد مسئولیت حمله به ایران را بپذیرند (همان، ج ۱: ۲۰۹-۲۱۰) و هیچ طرح مدونی برای پرداخت غرامت جنگ پیشنهاد نشد و هیچگونه ضمانتی برای حمله مجدد عراق وجود نداشت (باقری دولت‌آبادی و رشیدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۵)، راهبرد تعقیب متجاوز و تصرف بخشی از خاک عراق با یک پیروزی سرنوشت ساز را در دستور کار خود قرار داد. «راهبرد نظامی ایران پس از فتح خرمشهر سیاسی شد. جنگ و یک پیروزی برای مذاکره، انجام یک عملیات نظامی برای تحقق صلح، مدل نظری جنگ جنگ تا یک پیروزی را آقای هاشمی پس از عملیات بیت المقدس اعلام کردند» (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۳۹-۱۴۰).

در آن مقطع بود که عراق راهبرد دفاع ایستا را اتخاذ کرد. این راهبرد با ورود نیروهای نظامی ایران به خاک عراق در پوشش استحکامات بسیار گسترده، عملیاتی شد. به گونه‌ای که در برخی نقاط، استحکامات دفاع ایستای عراق از ۱۸ لایه شامل سیم خاردار، کانال‌های آب و قیر مذاب و... (درویشی، ۱۳۸۹: ۱۲۰-۱۲۶) تشکیل شده که با حمایت گسترده سیاسی، نظامی و مالی منطقه‌ای و بین‌المللی تقویت شد. به طوری که وجود استحکامات متعدد مانع پیشروی رزمندگان ایرانی در عملیات خیبر شد. «ایران حتی تا شب عملیات از ۲۰۰۰ قایق فقط ۵۰۰ قایق و از ۷۰ بالگرد مورد نیاز، فقط ۲۴ بالگرد را توانست عملیاتی کند. حتی برای تأمین سیم خاردار با مشکل روبه‌رو بود» (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۴۲-۱۴۴)، در صورتی که عراق به راحتی تجهیزات مورد نیاز خود را در بازارهای بین‌المللی تأمین می‌کرد.

دفاع ایستای عراق از چهارم خرداد ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۴ تداوم یافت. ایران طی این مدت مجموعه عملیات‌هایی را برای دستیابی به پیروزی تعیین کننده، انجام داد، اما به دلیل استحکامات و موانع متعدد دفاع ایستا با ناکامی روبه‌رو شد. راهبرد دفاع ایستا که به منظور جلوگیری از پیشروی و نفوذ ایران در خاک عراق انجام شد، مانع از موفقیت عملیات‌های گسترده ایران شد. در نتیجه آن، پیشروی رزمندگان ایرانی یا با ناکامی روبه‌رو می‌شد و یا به شدت به کندی صورت می‌گرفت. به طوری که پیشروی در مناطق دفاعی عراق بدون محتمل شدن تلفات مالی و جانی فراوان امکان پذیر نمی‌شد. بدین منظور عراق توانست با اتخاذ دفاع ایستا سلسله عملیات‌های ایران را بعد از آزادی خرمشهر در خرداد ۱۳۶۱ تا عملیات والفجر ۸ در اواخر ۱۳۶۴ با ناکامی روبه‌رو کند. وقتی نیروهای ایران توانستند با تغییر تاکتیک‌ها و مکان عملیات، با راهبرد موج‌های انسانی از این موانع عبور کنند، نیروهای عراقی با سکوت حمایت آمیز بین‌المللی از سلاح‌های شیمیایی استفاده کردند. در این زمینه حمله به مناطق غیرنظامی نیز تاکتیک دیگر عراق برای تقویت راهبرد دفاع ایستا بود (بلوچی، ۱۳۸۷: ۳۶-۴۲).

۳- راهبرد دفاع متحرک عراق

پس از آن که ایران توانست همه موانع سیاسی، نظامی را پشت سر بگذارد و فاو را تصرف کند، راهبرد نظامی عراق از دفاع ایستا به دفاع متحرک تغییر کرد. ابتکار عمل عراق در آن از جنگ تحمیلی، اتخاذ راهبرد دفاع متحرک بود که پیوند دهنده راهبرد دفاعی و تهاجمی بود. همزمان با

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

راهبرد دفاع ایستای عراق در جلوگیری از دست‌یابی رزمندگان ایرانی به پیروزی تعیین‌کننده به منظور تنبیه متجاوز و وادار کردن عراق به پذیرش خواسته‌های خود، ایران توانست جزیره فاو را در ۲۰ بهمن ۱۳۶۴ تصرف کند که از منظر نظامی می‌توان آن را ناکامی راهبرد دفاع ایستای عراق تلقی کرد. عراق در این مرحله از جنگ، برای خروج از لاک دفاعی و بدست گرفتن ابتکار عمل و مدیریت میدانی صحنه جنگ که بعد از ازدست دادن فاو تحت فشار سیاسی، اجتماعی، نظامی قرار گرفته بود، راهبرد دفاع متحرک را اتخاذ کرد.

صدام علت تصمیم‌گیری برای حمله به مناطق مختلف دیگر بر اساس دفاع متحرک اعلام کرد: «پاره‌ای از دوستان توصیه کرده‌اند شما چه اصراری دارید در حالی که ایرانی‌ها، نیروهای خود را در فاو متمرکز ساخته‌اند، به آن حمله کنید؛ اهداف دیگری را غیر از شهر فاو در طول مرز ۱۲۰۰ کیلومتری تعیین و به نیروهای ایرانی حمله کنید. حال ما به این نتیجه رسیده‌ایم که اگر ارتش ما حمله نکند، نیروهای ایران حمله می‌کنند و اگر در یک منطقه پدافند کنیم، پس از چند روز همان اندازه تلفات می‌دهیم که در حمله می‌دهیم. بنابراین بهترین راه را در این یافتیم که فعلاً از فاو صرف نظر کنیم و در سایر جبهه‌ها به نیروهای ایرانی حمله کنیم.» (درودیان، ۱۳۸۲: ۲۵۷).

این راهبرد نظامی عراق، توانست تمرکز نیرو را از ایران بگیرد و به سلسله پیروزی‌هایی در خاک ایران دست پیدا کند. پیچیدگی راهبرد دفاع متحرک مدت‌ها ایران را در شرایط ابهام و اضطراب از آفند و پدافند قرار داد. مجموعه این عوامل سبب عدم دستیابی ایران به یک پیروزی تعیین‌کننده شد. قبل از عملیات فاو، نیروهای ایرانی به علت راهبرد دفاع ایستا و تدابیری که عراق به وسیله این راهبرد اتخاذ کرده بود، نتوانستند سلسله عملیات‌های خود را به نتیجه نهایی برسانند. نیروهای عراقی هم بلافاصله بعد از هر عملیاتی که توسط نیروهای ایرانی اجرا می‌شد، نقاط ضعف خود را با خرید تجهیزات از دولت‌های خارجی ترمیم می‌کردند؛ به طوری که بهتر از قبل اقدامات دفاعی خود را سامان‌دهی می‌کردند. لذا نفوذ و پیشروی تعیین‌کننده امکان‌پذیر نمی‌شد. اما با عملیات گرفته در منطقه فاو، این وضعیت بعد از سال‌ها درگیری، دست‌خوش تغییرات جدی قرار گرفت. زمانی که عملیات والفجر ۸ در اواخر سال ۱۳۶۴ انجام شد، عراق به شدت از این حمله غافلگیر شد. این غافلگیری به خاطر گمان عراق مبنی بر اینکه امکان حمله ایران در این منطقه به دلیل شرایط طبیعی این منطقه که امکان حمله را به شدت سخت می‌کرد، بیشتر می‌شد. در کنار این با از دست دادن

یکی از راهبردی ترین نقاط سرزمینی عراق از لحاظ ژئوپلیتیکی، ارتش عراق تحت فشار روحی قرار گرفت. به طوری که تا به آن مقطع زمانی ایران نتوانسته بود به علت اقدامات آفندی و پدافندی شدید عراق به یک موقعیت برتر در خاک عراق دسترسی پیدا کند و این برای عراق ضربه سختی محسوب می شد. لذا تمام توان خود را بعد از عملیات والفجر ۸ انجام داد تا بتواند این منطقه را از ایران پس بگیرد. اما به علت اراده و تصمیم قاطع نیروهای ایرانی به منظور حفظ این منطقه، بدست آوردن دوباره آن امکان پذیر نشد. این امکان به دلیل دفاع شدید ایران در کنار حجم به کار برده شده منابع و نیرو توسط ایران در این منطقه و با استفاده از هماهنگی منظم نیروهای ایران در زمین، هوا و دریا، غیرممکن شد. لذا رهبران عراق راهبرد دفاعی خود به منظور برهم زدن نظم نظامی ایران در این منطقه، خارج کردن تمرکز نیرویی ایران و پراکنده کردن نیروهای ایران در نقاط دیگر برای حمله مجدد و بدست آوردن دوباره این منطقه تغییر دادند. بدین منظور راهبرد دفاع متحرک را با کمک مشاوران روسی اتخاذ کردند (درویشی، ۱۳۸۰: ۱۰۴) تا بتوانند با استفاده از تحرک بالای این راهبرد، مناطق تصرف شده در عملیات والفجر ۸ را از ایران دوباره پس بگیرند. در کنار آن فرصت یک حمله گسترده مانند والفجر ۸ را از ایران بگیرند.

گرچه همه شواهد و قرائن موجود نشان می دهد که عراق قصد استفاده از این راهبرد، قبل از عملیات فاو را داشت؛ ولی حمله غافل گیرانه نیروهای ایرانی موجب به تأخیر افتادن این راهبرد شد به طوری که همه امکانات آفندی و پدافندی خود را برای باز پس گیری منطقه فاو از ایران تدارک دید، اما پس از ۷۵ روز درگیری بدون دستیابی به هدف خود دست به اقدامات آفندی جدید بر اساس راهبرد دفاع متحرک زد (همان، ۱۰۳). لذا از این مقطع می باشد که عراق این راهبرد را به کار برد.

لازمه این راهبرد این بود که نیروهای عراقی فعلاً دست از مناطق تصرفی نیروهای ایرانی در فاو بردارند و در این منطقه عملیاتی انجام ندهند و به جای منطقه فاو، یک سلسله حملات محدود و پراکنده در جبهه های میانی و جنوبی انجام دهند تا فرصت بازسازی و ادامه حملات در منطقه فاو و یا سایر مناطق را از نیروهای ایرانی بگیرند. در کنار آن، این راهبرد باعث می شد که عراق فرصت لازم برای تجهیز نیروهای خود در منطقه را داشته باشد به طوری که عراق با اتخاذ این راهبرد سعی کرد که زمین منطقه فاو تا بصره را مسلح نماید تا امکان حمله دیگر و ادامه عملیات فاو را در این

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

منطقه از بین ببرد (همان: ۱۲۸). با اقدامات دفاعی عراق در مناطق فاو تا بصره امکان تحرک نیروهای ایرانی به سمت جنوب و شرق بصره برای ایران به شدت سخت می‌شد. در تدوین راهبرد نظامی، عوامل سیاسی و نظامی در سطوح مختلف تأثیر گذارند. از جمله این عوامل نیروهای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای (آمریکا و شوروی) بودند که با استفاده از اهرم‌های مختلف نظامی - سیاسی مانع از دستیابی ایران به پیروزی نهایی شدند. زمینه‌های تعیین سرنوشت نهایی جنگ بر اثر تحولات سیاسی - نظامی در سال‌های ۱۳۶۵-۱۳۶۶ شکل گرفت؛ ولی نتیجه آن با حمله نظامی عراق به فاو در فروردین ۱۳۶۷ آشکار شد. نقطه آغاز تحول در استراتژی عراق بر اثر پیروزی ایران در عملیات فاو در بهمن ۱۳۶۴ بود، ولی با سقوط فاو در فروردین ۱۳۶۷ به نتیجه رسید. بن بست نظامی در جنگ به منزله ناکامی راهبرد ایران بود، زیرا طی ۵ سال در چارچوب این راهبرد برای تصرف یک منطقه راهبردی و اتمام جنگ کلیه مناطق عملیاتی جنوب کشور برای انجام عملیات بررسی و اقدام شد. لذا اقدامات ایران با سقوط فاو ناکام ماند.

۴ - چالش‌های راهبرد دفاع متحرک در روند جنگ تحمیلی

راهبرد دفاع متحرک سبب شد ایران ابتکار عمل را در میدان جنگ پس از فتح فاو از دست دهد. لذا با اقدامات دفاعی - تهاجمی عراق در کنار افزایش کمک‌های نظامی - اطلاعاتی کشورهای منطقه و فرمانطقه‌ای به صدام امکان عملیات بزرگ میسر نشد. سقوط فاو توازن نظامی و تعادل روحی - روانی را به زیان ایران و به سود عراق تغییر داد و به گفته «وفیق السامرای» عراق ضمن باز پس‌گیری سایر مناطق، ۴۰ هزار نفر از نیروهای ایران را به اسارت گرفت و زمینه‌های تغییر در تفکر ایران برای تصمیم‌گیری و خاتمه جنگ را فراهم کرد و حتی برخی از نظامیان نیز پیشنهاداتی برای پایان جنگ دادند (درویان، ۱۳۹۱: ۲۶۰). «صدام معتقد بود سرافعی در فاو است و دم افعی هم در شهرهای مهران و پیرانشهر یعنی هزار و چند صد کیلومتر آن طرف‌تر. لذا به همه لشکرهای مستقر در طول مرز دستور عملیات‌های کوچک داده بود که موجب شد یک موج عظیمی از حملات شروع شود که مهمترین نتیجه آن اشغال مهران بود» (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۶۷). این اقدامات محدود و پراکنده سبب تمرکززدایی نیروهای ایران در منطقه فاو شد به طوری که به منظور دفاع از مناطق مورد آفند عراق، از نیروها و تجهیزات در سایر مناطق استفاده کند که این امر موجب کاهش تمرکز

نیرویی و تجهیزات در فاو می‌شد. «عراق با توجه به اهمیت منطقه، زمین را مسلح به انواع موانع و استحکامات کرده بود و با رها کردن آب در منطقه، انجام هر گونه عملیاتی را غیرممکن ساخته و فضای امنی را برای خود ایجاد کرده بود تا بتواند حرکت هر نیروی مهاجم را قبل از رسیدن به خط اول خود سرکوب کند. اولین خط دفاعی دشمن، دژی بود که در یک سمت آن سنگرهای بتنی برای استراحت نیرو و در سمت مقابل، سنگرهای دیدبانی و تیربار با مهمات آماده و سنگرهای تانک احداث شده بود. در پشت خط اول نیز چندین موضع هلالی شکل که قطر هر یک به ۳۰۰ تا ۴۰۰ متر و ارتفاع آن به ۵ تا ۶ متر می‌رسید، احداث شده بود. در پشت مواضع هلالی برای تردد و استقرار تانک، جاده ساخته شده بود و به این وسیله تانک می‌توانست با استقرار بر روی مواضع مشخص شده، کل منطقه درگیری را زیر آتش قرار دهد. دومین خط دشمن به فاصله ۱۰۰ متر از خط اول به موازات آن احداث شده بود و دارای سیل بندی به عرض دو نیم متر و ارتفاع چهار متر به همراه مواضع پیاده، کانال مواصلاتی و مواضع تانک بود. سومین خط دشمن خاکریزی بود به موازات خط دوم و دارای مواضع پیاده و تانک که در جلوی آن کانال متروکه‌ای به عرض ۴ متر و عمق ۲ متر احداث شده بود. چهارمین خط پدافندی دشمن در پشت نهر دوعیجی قرار داشت و شامل نهر، دژ و مواضع هلالی برای مقابله و دفاع بود. پنجمین خط دشمن در پشت نهر جاسم قرار داشت. ضمن آنکه در حد فاصل خط ۴ و ۵ قرار گاه دشمن به خصوص قرارگاه تاکتیکی سپاه سوم دارای مواضع مستحکمی بود و پدافند مستقل داشت. پس از نهر جاسم تا کانال زوجی، مواضع توپخانه، مراکز لجستیک و عقبه لشکر ۱۱ قرار گرفته بود و رده ۶ و ۷ دشمن شامل کانال زوجی و مثلثی‌های غرب کانال زوجی بود» (همان، ۱۷۸).

هنگامی که عراق با راهبرد دفاع متحرک شروع به اقدامات آفندی در مناطق پدافندی نیروهای ایرانی کرد، فرماندهان ایرانی در حال طرح و اجرای عملیات‌های محدود در مناطق جنوب بصره (سکوه‌های البکر و الامیه، بین اروند و جاده البهار در منطقه والفجر ۸، شاخ شمیران و سد دربند یخان و...) به منظور وارد کردن ضربات نهایی برای وادار کردن عراق به پایان دادن به جنگ بودند. حملات نیروهای عراقی نه تنها فرصت طرح ریزی و اجرای عملیات‌ها را به منظور وارد کردن ضربات پی در پی به عراق را سلب می‌کرد، بلکه نیروهایی را که هم برای انجام این عملیات‌ها در نظر گرفته بود، مشغول می‌کرد. به طوری که لشکر نصر برای آماده کردن زمینه عملیات به منطقه

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

در بن‌یاد خان در حرکت بود که با اعلام خیر حمله نیروهای عراق به مهران، مجبور به بازگشت به منطقه برای به کار بردن نیروهای این لشکر در این مناطق برای پدافند بود (آرشیو مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۳: ۱۴۱).

در واقع اتخاذ دفاع متحرک شرایطی را فراهم کرد تا بتوان از پیشروی نیروهای ایرانی بعد از عملیات فاو جلوگیری کرد. این امر با فرسایشی کردن جنگ از طریق دفاع متحرک صورت گرفت. به این دلیل است که گفته می‌شد فلسفه اصلی اتخاذ دفاع متحرک، فرسایشی شدن جنگ بود (مصباحی، ۱۳۷۵: ۱۷۴). این راهبردی توانست از طریق حملات پراکنده و ایزدایی با تحرک بالای نیروهای عراقی، جنگ را فرسایشی کند و نیروهای ایران را از دست‌یابی به پیروزی نظامی تعیین‌کننده محروم کرد. در واقع با فرسایش توان نظامی ایران در این مقطع و تأثیرگذاری بر اقدامات آتی ایران عملاً توان جنگی را از ایران به منظور پیروزی تعیین‌کننده گرفت.

یکی دیگر از پیامدهای مهم راهبرد دفاع متحرک، سازماندهی نیروهای طرفین بود. در ارتباط با توان سازمان‌دهی و گسترش نیروها توسط عراق، مسئول اطلاعات نیروی زمینی سپاه چنین بیان می‌کند: «جمع کل نیروهای ارتش عراق ۵۸۰ گردان پیاده و ۱۵۰ گردان تانک و نفربر برآورد شده است که حدود ۶۰ گردان از نیروهای پیاده را جاش‌های شمال غرب یا نیروهای جیش الشعبی تشکیل می‌دهند و بقیه، یعنی ۵۲۰ گردان سازمانی‌اند که هویت آن‌ها گردان به گردان برای ما مشخص است. از مجموعه این نیروها دشمن، ۳۴۷ گردان پیاده و ۶۱ گردان تانک و نفربر درگیر در خط دارد، همچنین از ۶۴ گردان پیاده و ۶۱ گردان تانک و نفربر به‌عنوان احتیاط محلی برخوردار است و حدود ۸۰ گردان پیاده و ۱۸ گردان تانک و نفربر در حال بازسازی‌اند، در کنار آن داشتن گردان‌های آزاد با توان ۹۰ گردان پیاده و ۲۰ گردان تانک و نفربر از جمله توانایی‌های نیروهای عراقی بودند که می‌توانستند در عرض کمتر از یک ماه چند عملیات محدود را به‌سرعت در خاک ایران اجرا کنند. به‌طوری که توان بازسازی عراق به‌گونه‌ای بود که دشمن ظرف دو ماه می‌توانست تمام تلفات دو ماه گذشته خود را بازسازی کند (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۲۸-۱۲۹). این در حالی بود که فرمانده نیروی زمینی سپاه در ارتباط با کاهش تعداد نیروهای خودی و عدم توانایی در مقابل دفاع متحرک عراق در جلسه ستاد خاتم درباره وضعیت یگان‌های خودی چنین بیان می‌کند: «در جبهه غرب ۲۷ گردان، در جبهه میانی ۲۶ گردان و در جبهه جنوب ۴۳ گردان سپاه پدافند می‌کنند. این مجموعه نیرویی

است که از سپاه در پدافند است، اگر بخواهیم وضعیت نیرو را حساب کنیم برای پدافند به ۹۶ گردان نیاز داریم. اگر عراق بخواهد به این وضع (راهبرد دفاع متحرک) ادامه دهد، ۹۹ گردان نیز برای مقابله با آن لازم است، در فاونیز، دست کم به ۸۰ گردان نیروهای دائمی برای پدافند نیاز داریم. بدین ترتیب، در مجموع حدود ۲۸۰ گردان لازم است، بنابراین باید روند اعزام نیروها به صورتی باشد که هر سه ماه، ۲۸۰ گردان نیروی رزمی، یعنی ۲۵۰ هزار نفر، برای ما فرستاده شود.» بنابراین با توجه با اظهارات بالا برای شکست راهبرد جدید عراق نیاز به ۲۸۰ گردان رزمی می‌باشد. در حالی که در گزارش دیگر توسط علی شمخانی، مجموعه گردان‌های آزاد (گردان‌هایی که مأموریت پدافندی ندارند) تمامی یگان‌های سپاه، ۳۱ گردان اعلام می‌شود که با ۹۶ گردانی که در حال پدافند در نقاط مهم هستند، در واقع کمتر از نصف نیروهای لازم برای جلوگیری از شکستن خطوط پدافندی در اختیار سپاه است. این شرایط در حالی است که راهبرد جدید عراق به اوج خود رسیده است و در ۲۷ اردیبهشت ۱۳۶۵ به مهران حمله و آن را به اشغال خود درآوردند. در کنار این، مشکل کمبود امکانات و تسلیحاتی که در عملیات والفجر ۸ از دست رفته‌اند، حل نشده باقی ماندند و جایگزینی برای تسلیحات مصرف شده در عملیات گذشته، برای یگان‌های رزمی فراهم نشده است که این امر موجب نارضایتی نیروهای یگان‌ها شده است. مهم‌تر از همه کمبود وانت توپوتا، خمپاره و ادوات است که به شدت نیروها با کمبود آن گریبان هستند (آرشیو مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۳: ۱۲۸).

ایران نه تنها از نظر سازمانی، بلکه از نظر اطلاعاتی نیز از وضعیت نیروهای عراقی در موقعیت ضعیف‌تری قرار گرفت. فرمانده نیروی زمینی سپاه درباره ضعف اطلاعاتی نیروهای خودی و توان بالای اطلاعاتی نیروهای عراقی چنین بیان می‌کند: «توان اطلاعاتی ما از دشمن، تنها به میزانی است که با چشم می‌بینیم یا از طریق دستگاه شنود می‌شنویم و این شاید ۲۵ درصد یک کار اطلاعاتی است و ما ۷۵ درصد نسبت به تحرک دشمن کوریم. به همین دلیل هنگامی که می‌خواهد نیروی ما را در نقطه‌ای جمع کند و در نقطه دیگر حمله کند، چهار دموکرات را به خانه فلان روستا می‌فرستند تا بگویند عراق قصد حمله دارد. ما همین را مبنا حمله می‌گیریم و دستور تجمع نیرو می‌دهیم یا کافی است در یک نقطه میدان مین باز کند یا تجمع نیرو دهد، آن وقت ما آن را علامت حمله تصور

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

می‌کنیم، حال آنکه هیچ یک از این‌ها، به تنهایی از قطعیت اجرای یک عملیات حکایت نمی‌کند.» (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۲۹).

این شرایط به شدت باعث می‌شد که نیروهای ایرانی در مقابله با نیروهای عراق غافل‌گیر شوند و نتوانند اقدامات پدافندی را انجام دهند، در نتیجه رسیدن به اهداف برای نیروهای ایرانی نیاز به صرف زمان و هزینه بیشتری بود. هر چه بر زمان جنگ افزوده می‌شد، هزینه آن برای ایران افزایش می‌یافت. مجموع این عوامل باعث شد عراق توانایی دستیابی به مناطقی را در قلمرو ایران در راستای راهبرد نظامی دفاع ایستا به تصرف خود درآورد. از جمله این مناطق می‌توان به: باز پس‌گیری منطقه عملیاتی والفجر ۹ (محور چوارتا) و والفجر ۴ (محور پنجوین)، محور دربندیخان، محور پیچ انگیزه و شرفانی، محور سومار، سیدکان، محور جزیره مجنون، فکه و... اشاره کرد. عراق پس از حمله به محور حاج عمران، در یک حرکت گسترده با راهبرد دفاع متحرک دست به آفند در محور مهران زد. این آفند در ۲۶ اردیبهشت ۱۳۶۵ با استعداد ۷ تیپ پیاده، دو تیپ زرهی و مکانیزه و یک گردان کماندویی صورت گرفت. که بعد از سلسله عملیات‌های صورت گرفته، مهران به اشغال نیروهای عراقی درآمد. اوج راهبرد دفاع متحرک عراق در این عملیات متبلور شد به طوری که با انجام موفقیت‌آمیز این عملیات، عراق تصمیم به اعلام رسمی این راهبرد کرد (یزدان‌فام، ۱۳۸۲: ۱۸). عراق بعد از تصرف مهران، طیف گسترده‌ای از اقدامات تکمیلی برای افزایش هزینه‌های جنگ و محدود سازی منابع آن در دستور کار قرار داد. به این منظور جنگ شهرها را تشدید کرد (یحیوی، ۱۳۹۰)؛ جنگ نفتکش‌ها را به منظور بین‌المللی سازی جنگ و کشاندن جنگ به خلیج فارس طراحی کرد (جلیلود، ۱۳۸۸) و با استفاده گسترده از سلاح شیمیایی (مرادپیری و شربتی، ۱۳۹۴)، امکان موفقیت نظامی ایران را محدود کرد.

به‌طور کلی راهبردی دفاع متحرک عراق موجب شد، مقامات سیاسی و نظامی و حتی اقتصادی مانند ریاست سازمان برنامه و بودجه، ارزیابی‌های واقع‌بینانه‌ای از روند جنگ داشته باشند و سرانجام ایران ناگزیر شد، قطعنامه ۵۹۸ را به رغم اصرار بسیاری از رزمندگان بر تداوم جنگ، بپذیرد و به این صورت جنگ خاتمه یافت.

نتیجه گیری

فرضیه این مقاله، تعیین کنندگی راهبرد دفاع متحرک عراق بر روند جنگ تحمیلی بود. نتیجه پردازش مواد خام و تحلیل آن‌ها، فرضیه مذکور را تأیید می‌کند. اگر به هیچ وجه نمی‌توان نقش رهبری بی‌بدیل حضرت امام خمینی (ره) و جانفشانی رزمندگان ایران را در تمام مراحل جنگ نادیده گرفت، اما در مقابل آن ایثار و قدرت نرم ایران، ائتلاف گسترده‌ای عراق را حمایت می‌کرد. تدوین بکارگیری راهبردهای نظامی و سخت‌افزاری، یکی از کمک‌های مستشاری بود که روس‌ها در اختیار عراقی‌ها قرار دادند تا مانع پیروزی ایران پس از آزادی خرمشهر شوند.

راهبرد دفاع متحرک ابتکار عمل و مدیریت صحنه جنگ را به عراق داد. تا قبل از این، ابتکار عمل و مدیریت جنگ در اختیار ایران بود به طوری نیروهای ایرانی هر زمانی و در هر مکانی که ارائه می‌کردند، عملیات انجام می‌دادند. به رغم موانع و استحکامات گسترده عراق و نیز نقض صریح حقوق بشر دوستانه و حقوق جنگ با بکارگیری سلاح‌های کشتار جمعی، جنگ شهرها، نیروهای ایرانی ابتکار عمل را در دست خود داشتند.

با اجرای راهبرد دفاع متحرک، فرماندهان نظامی عراقی برای بدست گرفتن ابتکار عمل، به تمام یگان‌های اصلی خود در سرتاسر جبهه، دستور اجرای حملات محدود و پراکنده به مناطقی از ایران که دارای اهمیت نسبی بوده و دارای نقاط ضعیف و قابل‌رخنه بود، دادند. در این وضعیت فرماندهان سپاه‌های ارتش عراق، نوعی استقلال عمل برای اجرای عملیات‌های منسجم و همسو بدست آوردند. این راهبرد که اصلی‌ترین هدف آن زمین‌گیر کردن توان تهاجمی ایران و جلوگیری از سازماندهی و آمادگی برای انجام عملیات گسترده در آینده بود، از اسفند ۱۳۶۴ آغاز شد موجب شد، ابتکار عمل جنگ از نظر زمان و مکان عملیات از ایران به عراق منتقل شود. عراقی‌ها به انجام سلسله‌ای از عملیات‌های کوچک و بزرگ در مرزهای ۱۲۰۰ کیلومتری، تمرکز نیروهای ایران را بر هم زدند. امکانات ضعیف لجستیکی و انتقال نیرو، موجب شد ایران نتواند به سرعت وارد عمل شود. کمک‌های گسترده اطلاعاتی و سخت‌افزاری به عراق موجب فرسایشی شدن جنگ شد و شرایط برای تحقق راهبرد تصرف یک منطقه حساس از خاک عراق و داشتن برگ برنده در سر میز مذاکره با عراقی؛ محقق نشد. به عبارت دیگر پس از راهبردهای دفاع ایستا و متحرک که مکمل هم بودند، عراقی‌ها دوباره به وضعیت برتر سال‌های نخست دست یافتند. در کنار حمایت‌های گسترده بین‌المللی

تأثیر راهبرد دفاع متحرک شوروی در بحران تطویل و پایان جنگ عراق علیه ایران

و منطقه‌ای و حتی رویارویی مستقیم آمریکا با ایران، عراقی‌ها سلسله تهاجم‌هایی را به قلمرو جمهوری اسلامی آغاز کردند. لذا ایران مجبور شد قطعنامه ۵۹۸ را که تیرماه سال ۱۳۶۶ صادر شده بود، با تغییراتی بپذیرد و این‌گونه زمینه برای پذیرش نهایی قطعنامه ۵۹۸ فراهم شد.

منابع و مآخذ

- ازغندی، علیرضا و روشندل، جلیل. (۱۳۹۲). *مسائل نظامی و استراتژیک معاصر*. چاپ چهاردهم، تهران، سمت.
- اسکندری، محمد. (۱۳۸۶). تأملی در مفهوم استراتژی و استراتژیک و اصالت آنها. *راهبرد*، ۱۰ (۲)، ۱۵۴-۱۶۷.
- اسناد و گزارش‌ها. (۱۳۸۸). متون آموزشی ارتش بعثی عراق. *نگین ایران*، ۷ (۲۸)، ۲۰-۱۱.
- آرشیو مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ. (۱۳۸۳). *استراتژی دفاع متحرک عراق (اهداف و مقاصد دشمن)*، *نگین ایران*، ۲ (۸)، ۱۵-۱۰.
- باقری دولت‌آبادی، علی و رشیدی زاده، بهنام. (۱۳۹۳). علل تداوم جنگ ایران و عراق پس از فتح خرمشهر. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۸ (۲۸)، ۸۱-۹۸.
- بلوجی، علی. (۱۳۸۷). کاربرد سلاح‌های شیمیایی در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران و پیامدهای استراتژیک آن؛ یک مطالعه تطبیقی. *نگین ایران*، ۶ (۲۵)، ۱۰-۱.
- تزو، سون. (۱۳۶۴). *هنر جنگ، حسن حبیبی*. چاپ دوم، تهران، انتشارات قلم.
- جلیلوند، آمنه. (۱۳۸۸). جنگ و تأثیرات آن بر اقتصاد نفتی ایران. *نگین ایران*، ۸ (۳۰)، ۱۰-۴.
- چیزری، امیر. (۱۳۹۳). بررسی استحکامات و موانع منطقه عملیاتی کربلای ۵. *نگین ایران*، ۱۳ (۴۹)، ۲۰-۱۱.
- درودیان، محمد. (۱۳۸۲). *پرسش‌های اساسی جنگ: نقد و بررسی جنگ ایران و عراق - جلد اول*. چاپ دوم، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- درودیان، محمد. (۱۳۹۱). *جنگ ایران و عراق؛ موضوعات و مسائل*. تهران، سمت.
- درودیان، محمد. (۱۳۹۵). *تجزیه و تحلیل جنگ ایران و عراق پیش درآمدی بر یک نظریه*. تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- درودیان، محمد. (۱۳۷۶). بررسی علل اجتناب ناپذیری جنگ ایران و عراق. *سیاست دفاعی*، ۲ (۱۹)، ۲۹-۵۰.

نشریه علمی بحران پژوهی جهان اسلام

- درویدیان، محمد. (۱۳۸۷). پرسش‌های اساسی جنگ: نقد و بررسی جنگ ایران و عراق - جلد سوم (علل تداوم جنگ). چاپ سوم، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- درویشی سه تالانی، فرهاد. (۱۳۸۹). تبعی در راهبرد نظامی عراق در جنگ علیه ایران ۱۳۶۷-۱۳۵۹. سیاست دفاعی، ۱۸ (۷۲)، ۱۰۳-۱۴۲.
- درویشی سه تالانی، فرهاد. (۱۳۹۳). تجزیه و تحلیل استراتژی نظامی عراق در جنگ با جمهوری اسلامی ایران. تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- درویشی، فرهاد. (۱۳۸۰). بررسی استراتژی نظامی عراق در جنگ با ایران ۶۷-۱۳۵۷: تأملی در جنگ ایران و عراق (چند مسئله راهبردی، مجموعه مقالات)، مجید مختاری (به اهتمام). تهران، مرکز تحقیقات و مطالعات جنگ.
- رمضانی، روح الله. (۱۳۸۱). چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. ترجمه علیرضا طیب، تهران، نشر نی.
- مراد پیری، هادی و شربت، مجتبی. (۱۳۹۴). آشنایی با علوم و معارف دفاع مقدس. چاپ چهاردهم، تهران، سمت.
- مصباحی، محی‌الدین. (۱۳۷۵). اتحاد جماهیر شوروی و جنگ ایران و عراق، چارچوب‌ها و اهداف. سیاست دفاعی، ۱۶ و ۱۵ (۷۵)، ۱۴۶-۱۸۴.
- یحوی، سیدحسین. (۱۳۹۰). جنگ شهرها، نگین ایران، ۱۰ (۳۶)، ۱۰-۳.
- یزدان فام، محمود (۱۳۸۲)، جنگ ایران و عراق: پیروزی / شکست. نگین ایران، ۷ (۲۵)، ۲۳-۱۴.
- globalsecurity.org.ch.8, *Defensive Operations*, Chapter 8, Access date 18/12/2017, Available in: <https://www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/3-0/ch8.htm#fig8-1>
- globalsecurity.org.ch.10, *The Mobile Defense*, Chapter 10, Access date 15/11/2017, Available in: <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/3-90/ch10.htm>
- Van Creveld, Martin. (2014). *Strategy: A Short Guide, Analysis & Perspectiv*. Nr 1, Available in: http://kkrrva.se/hot/2014:1/Creveld_Strategy.pdf.
- Walters, G. L. (1993). *Mobile Defense: Extending the Doctrinal Continuum*. School of Advanced Military Studies United states Army Command and General Staff College Fort Leavenworth- First Term.